

Grænseland og grænseerfaringer i Gynther Hansens forfatterskab

Johs. Nørregaard Frandsen er professor emeritus i Litteratur og Kultur ved Syddansk Universitet og tidligere leder af H.C. Andersen Centret.

Abstract

This article presents the authorship of the Southern Jutland author Gynther Hansen (1930-2014). It contains analysis of themes and motifs in his novels and short stories that depict contradictions between Danish and German values and attitudes in the years before, during and after World War II. Gynther Hansen was himself born and raised in the small town of Varnæs near to Aabenraa and in a German-minded family that was further influenced by Nazism. Gynther Hansen himself chose to become Danish at the end of the war. His authorship illuminates everywhere this choice between the Danish and the German for people in the border country and it illustrates the price you have to pay choosing one side. He portrays people, especially men, who feel themselves wounded in soul and heart and who feel deprived of dignity and sense of belonging. The authorship includes around 40 novels and volumes of short stories and has an artistic significance for understanding relationships between experiences in the border country and existential conflicts.

Keywords: Literature, Gynther Hansen, regional identity, existential conflicts, German-minded family

Forfatteren Gynther Hansen (1930 – 2014) blev født og voksede op i Varnæs øst for Aabenraa i et hjem og en familie, som tilhørte det tyske og tysksindede mindretal. I sit prosaforfatterskab, der omfatter i alt omkring 40 prosaværker, og som blev påbegyndt med novellesamlingerne *Forvandling* (1965) og romanen *Stemmer fra Provinzen* (1976), skildrer Gynther Hansen således især på kunstnerisk vis konflikter og erfaringer, som enten direkte eller mere indirekte er udsprunget af erfaringer fra denne opvækst i et hjemmetysk miljø i et grænseland, som blev udsat for et pres fra en nazificeringsbølge i slutningen af 1930'erne, men som dernæst efter afslutningen af 2. verdenskrig blev kastet ud i et opgør mellem tyske og danske interesser. Nogle steder i forfatterskabet skildres sammenstødene mellem disse ideologiske værdier og deres virkning direkte. De mere generelle temaer og motiver i forfatterskabet er dog knyttet til forsøget på at forstå, hvordan de ideologiske grænseproblemer slår ind i eller om i dybe eksistentielle sår og traumer hos de skildrede personer. Gynther Hansens romaner og noveller blotlægger således et indre grænselandskab, der ofte på forvrænget vis afspejler ydre, historiske grænsedragninger og deres konsekvenser. Derfor rummer en række af Gynther Hansens skønlitterære værker en slags kunstneriske paralleller til væsentlige pointer i det af museumschef, historiker Henrik Skov Kristensen forfattede videnskabelige værk *Gerningsmænd eller ofre? Erindringer i det tyske mindretal i Sønderjylland om nazismen, verdenskrigen og retsopgøret i komparativ belysning* fra 2019, som med udgangspunkt i et stort kildemateriale behandler værdikonflikterne i grænselandets tyske mindretal.¹

Grænsen mellem Danmark og Tyskland har som bekendt ændret sig efter krigen i 1864 og dernæst efter afslutningen af 1. verdenskrig og efter folkeafstemninger i de enkelte sogne i 1920. Grænser er imidlertid, selvfølgelig, også knyttet til værdibærende størrelser som identitet, sprog, kultur samt forståelse af skikke, omgangsformer og meget andet. Disse bevidsthedshistoriske grænser skildres ofte stærkt i litterære tekster, som kan formidle oplevelsens tyngde og give mæle til de indre grænser, der udfordres og derfor optræder som eksistentielle konflikter i et grænseland. Der knytter sig således adskillige litterære stemmer til det konkrete grænseland, hvor de slesvigske krige udspillede sig, og som engang var kendt under navnet hertugdømmerne, men som i dag kaldes Sønderjylland nord for statsgrænsen og Slesvig og Holsten syd for. I det føl-

gende søger jeg at pege på disse motiver og temaer i Gynther Hansens forfatterskab, der demonstrerer, at der ikke bare er 'rigtige' og 'forkerte' holdninger, som kan skifte, men også viser at det at træffe valg kan have smertelige omkostninger.²

Skyld og fremmedfølelse

Eksistentiel lidelse og oplevelsen af at være fremmed og magtesløs danner hovedtemaer i Gynther Hansens forfatterskab, hvis hovedpersoner, oftest mænd, befinder sig i opslidende konflikter mellem tro og afmagtsfølelser. De er kastet ud i eksistenskriser og føler sig knust af skyldfølelse og samvittighedskvaler. Værdier, de har lært at tro på, er blevet trukket væk under fødderne på dem af 'de andre', af mere eller mindre forestillede repræsentanter for en magt, de ikke forstår og derfor ikke kan forholde sig direkte til. De føler sig ofte voldført af 'systemer' uden for dem selv og uden for deres egen rækkevidde. Men først og fremmest er de styret eller præget af en følelse af dårlig samvittighed, fordi de ikke har magten til at tage ansvar i de helt nære relationer til kone, børn, familie og naboer. Forfatterskabet skildrer således først og fremmest en række mandspersoner, som synes ramte og underkuede af en slags forkerthed, der udtrykker sig som en jegsvaghed, der står i skarp kontrast til de mandeideal, de gerne ville identificere sig med. Ofte refereres der i fiktionen til, at disse mandspersoner har udgangspunkt i hjemmetyske familier, der har måtte omkalfatre værdier, men endnu oftere skildres de små provinsielle samfund, personerne lever i, som snævre og fulde af sladder.

Gynther Hansen var født i Aarhus, men blev adopteret af et ægtepar, der som allerede sagt drev en slagterforretning i Varnæs øst for Aabenraa, og som var hjemmetyskere. Gynther Hansen voksede således op i et tysksindet hjem i tiden op til og under nazitiden og i en familie, som på flere måder kom til at betale en pris for sine kulturelle og nationale tilhørsforhold. Det er således grænseerfaringer, der skildres i Gynther Hansens prosaforfatterskab: geografiske, fysiske, eksistentielle og sociale. I de fleste af hans romaner og novellesamlinger, møder vi som sagt mandlige hovedpersoner, som er presset ud i valg, de har svært ved at magte. I Gynther Hansens første egentlige roman og fjerde bog, *Der må være noget mere* (1983), er en del af handlingen tilrettelagt som en samtale mellem to personer, det midaldrende ægtepar Ruth og Thomas. Han er i dyb krise.

Arbejdsløshed og medfølgende druk har bragt ham på en social rutschetur, der yderligere forstærkes af erindringer fra opvæksten i en familie og i omgivelser, hvor nazismen og den blinde tro på Hitler spillede en stor rolle før og under den krig, der ellers længst er forbi. Thomas er fanget i et spind af modbydelighed, sladder og hævntørst, som dels stammer fra mørke sider i hans eget sind, dels produceres i et sladrende landsbymiljø. Thomas er langt fra skildret som en bisse eller en rå børste, skønt han optræder med eskapader og sanseløst druk. Han er tværtimod fremstillet som et begavet menneske, der gerne vil være sig selv og sine følsomme sider bekendt. Tidens og, måske navnlig, landsbyfællesskabets snævre og plumpe domme underløber ham imidlertid, så selv om han spørger, selv om han føler, der må være noget mere, andre værdier, så holdes han af sine omgivelser fast i en modbydelig rolle som udskud og taber. *Der må være noget mere* søger, som alle Hansens værker, efter håb og lys for lidelser, der synes at være som et kors at bære for mennesker, der er 'forkerte'. Romanen anvender, som andre af Hansens værker, et motiv fra Bibelen, nemlig Job-motivet, for som Job anråber Herren, således anråber Thomas skæbnen og sine nærmeste. Thomas tumler med det paradoks, at han 'skal elske sin næste, som sig selv'. Men hvordan skal man elske sin næste som sig selv, når man hader sig selv og sit eget billede?

"Det er det," stammede han omsider, "det – 'dig selv', for det kan kun betyde at så skal du også elske dig selv, ikke?" Hun nikkede. "Jo."

"Det kan jeg ikke," sagde han kort og afsnubbet. Han tog et skridt frem og stod stejl og spændt over for hende.

"Med alt det jeg har gjort og som jeg har opført mig og sådan som jeg er og hvad jeg har lyst til at gøre mod andre og også kan få mig selv til at gøre. – jeg kan ikke, og ingen har ret til at forlange af mig at jeg ... jeg, ja bare skal kunne holde mig selv ud. Nej, det er umuligt og det kan heller ikke være meningen. Tværtimod, meningen må være at jeg skal fordømme mig selv og ækles ved mig selv."

(Hansen 1983, 334)

Hvordan elske sig selv, når selvhad og selvlede spærrer? Når de sociale vilkår og den moralske habitus er underløbet? På romanens

handlingsplan er det, der forløser og åbner for lyset og håbet, at Thomas' kone Ruth ikke slipper ham. Hun insisterer på ham, på kærligheden og troen på ham. Hendes kærlighed er betingelsesløs, som Herrens kærlighed til Job, og derved kan hun føre ham frem til et lys og et liv. Han lærer at elske et andet menneske og derved sig selv. I hendes urokkelige kærlighed til ham vokser hans selvværd. Som Job måtte lære det betingelsesløse at kende, så må Thomas lære at forstå og acceptere Ruths afstandsløse kærlighed.

Passionen

Romanen *De flygtende* fra 1986 er en moderne passionshistorie, der skildrer et menneskes reaktioner og opløsning, da han konfronteres med sin nære vens hjerneblødning og døds kamp. Handlingen er enkel. Inger og Jørgen er et købmandspar, midaldrende næringsdrivende i en lille sønderjysk by. Det er fredag eftermiddag og Jørgen stemmer kassebogen. Der er orden indtil et opkald fra Herning Sygehus. Vennen Bendt er indlagt med blodprop, formentlig uden mulighed for at komme sig. Det er næppe kun forskrækkelsen og sorgen, der først lammer, siden flænses Jørgen. Det er døden, der plantes i Jørgen som et uafrysteligt vilkår, angsten, der griber sjæl og krop. Først reagerer hans krop med dødens signaler:

Hjertet ... jeg har længe haft klemmen i venstre side og armen ... Det er ikke noget der først er kommet nu i dag bare fordi det med Bendt, at jeg hæfter mig mere ved det og er nervøs og angst, det er i det sidste par år – mindst endda, at jeg får sværere og sværere ved alt med at løfte og bære ...
(Hansen 1986, 15)

Det tager fart som en fræsende smerte og opløsning i Jørgen. Han drikker sig fra sans og samling, dagen efter må han holde åbent, lørdagsåbent i sin butik, men er røget ned i Helvedes svovl, hvor den ellers så fidele købmandstone er væk, så da en kunde ringer på vanlig vis efter varer, eksploderer han:

"Varer." Hans stemme var hysterisk.
"Ja, og et lille stykke ..."

”Jeg har middagslukket. Du kan ringe klokken halv to, og ellers kan du rende mig i røven, så langt op du overhovedet kan komme og det med næsen forrest, din møgkælling. Har du forstået det. Jeg har lukket.”
(Hansen 1986, 105)

Alt river sig løs i Jørgen som en sø af opdæmmed gru. Det bliver til en flod af uhumskheder, eder, forbandelser og alle de båndlagte følelser river sig løs:

Får det i første øjeblik til at strømme op i mig alt det, som da barn og troede at sandt, og ... og ... næsten ikke udholde at høre igen: ”Troende”, ”tilbede”, ”frelser”, ”Fader vor”. Fordi en gang hoppede på var til hjælp og af betydning, fordi ord dække over kraft, men gu’ gør ej, løgn og svindel, lad mig få i kværken på ... Åhr, hold kæft din idiot, findes jo overhovedet ikke, kan da for helvede ikke snart begribe, ...
(Hansen 1986, 186)

Sproget knækker, syntaks og sætningsdannelse bryder sammen i en vanvittig indre monolog, der rækker ned til barndommens installation af normer og former sig som en anråbelse. Selvhadet, undertrykte drifter, erfaringer fra ydmygende sociale relationer, det hele river sig løs i et crescendo af en beskidt strøm og en Jakobs-kamp mod en naivistisk konkret Gudfader, der måske er barndommens genskabte faderbillede. Godt tildrukket i bajere kører Jørgen mod Herning på en tur, der lader sig tolke som det moderne menneskes uværdige vandring med sit alt for tunge kors ad Via Dolores mod Golgatha. Jørgen er ikke længere et voksent menneske, da han når frem til den bevidstløse Bendts sygeleje. Han truer og beder om et tegn, om tilgivelse, om forståelse, om at han skal komme tilbage, men der er kun nådesløs tavshed, som er det tegn, der står tilbage. Jørgen er brudt sammen. Hans grænser er sprængt, og efter nogle dage finder man ham på lageret bag købmandsbutikken. Hængt.

Prisen

Det er alle steder det sønderjysk-slesvigske grænseland, dets særlige sprogtone, dets historie, dets landskabsformer, der danner bag-

grund og forgrund hos Gynther Hansen, og det er mennesker, opvokset med dobbeltidentitet, der befolker hans værker. 1864-krigen optræder mange steder i forfatterskabet dels som forudsætning for den særlige sønderjyskhed, dels direkte skildret i handlingen som i romanen *Lysninger* og novellesamlingen *Grænser*, der begge er fra 1987. I et par af novellerne i *Grænser* behandler Gynther Hansen dagbogsnotater fra historiske personer, der var øjenvidner til krigsskuepladsen i 1864.³ I romanen *Lysninger*, der er skrevet i dagbogsskuepladsform, har Hansen til gengæld valgt en fiktiv dagbogsskriver og altså fiktivt øjenvidne, som han lader skildre optegnelser fra krigens og sårfeberens bagland. Jeg-fortælleren sidder i romanens nutid i tårnværelset på Hald Hovedgaard engang omkring 1880 og nedskriver her sit personlige jammersminde om de sår, han pådrog sig på krop og sjæl ved Dybbøl i 1864. Det er ikke nogen heltehistorie. Han er ældste søn og var arving til Hald. Optændt af tidens store idealer og den nationale glød ville den unge mand indskrive sit navn i heltenes og hæderens rækker. Det var i 1863, og han blev hjælper hos præsten i Feldsted i det Sønderjylland, som snart blev brændpunkt. Det gik ikke som den unge idealist havde forestillet sig. I stedet for ære og hæder høstede han fornedrelse og en tilværelse som invalid. Da Dannevirke blev forladt, og den danske hær blev sønderskudt i Dybbøls skanser, blev præstegården taget af preusserne. Som fange måtte han være kusk for fjenden, i stedet for hæder på slagmarken fik han knust sit ben under en ganske banal og uheroisk vogn, der væltede. Benet måtte amputeres, og himmelstormeren blev bundet til krykker og elendighed resten af livet. Dagbogen skrives som sagt mange år efter. Han sidder nu som en slags tårnfange på den hovedgård, han mistede arveretten til, han er krøbling, et svin, beskidt, erklæret syg i sindet, frataget gods og selvbestemmelse. Fra dette kammer, hvor han nærmest er spærret inde af broderen, skriver han sin beretning, som er præget af selvløde, selvmedlidenhed samt had mod den smukke Theresa, der engang svigtede ham i Felsted ved at foretrække en andens kærlighed. Romanen udvikler sig, som de fleste af Gynther Hansens fortællinger, til en armlægning med forsynet, skæbnen og vilkårene. Den lille roman, *Lysninger*, fører læseren gennem en dagbogsførers tvivl på troen, men uden samtidig at kunne slippe den. Det spidsformuleres således i Hansens kunstneriske univers i romanen:

For pokker, der må sgu da findes mere end jeg kan forestille mig. Der må være en magt bag alt, selv om vi aldrig mærker hverken nåden eller barmhjertigheden. Men hvad glæde har vi så af den? Hvad rager den os?

Ja det er måske en fejl, og det der ødelægger alt for os, at vi selv skal kunne mærke alt. At der skal være erfaringer. Men alligevel, somme tider bliver der troet i mig.

(Hansen 1987b, 130)

Det er store historier, tunge erfaringer og store eksistensspørgsmål, der trænger sig på overalt i Gynther Hansens forfatterskab, men alle steder banker der en lille historie, en lokal og personlig fortælling, som ikke vil give op. En historie om at være forkert, træffe et valg, der er rigtigt, men som samtidig rev bånd over og åbnede for andre sår. 1864 er den ene store erfaring, som stadig kaster sine skygger ind over livsformer i Sønderjylland. Første verdenskrig, hvor omkring 30.000 mænd blev tvangsudskrevet til tysk krigsførelse og hvoraf omkring 8.000 faldt, er den anden frygtelige forudsætning for modsætninger i 1930ernes og fyrrernes Sønderjylland. I noveller som "Heltedøden" og "Den hjemvendte" i *Grænser* skildres skæbner under og efter 'den store krig', altså første verdenskrigs særlige og blodige betydning for Sønderjylland, men forfatterens absolutte hovedfokus er skildringen af vores samtid med de skygger, som er kastet fra fortiden.

Æren og valget

Gynther Hansens hovedværk er således romantrilogien *Hitler, min far og mig* (1988), *Soldaterne* (1989) og *Danskerne* (1990), hvor forfatteren folder et stof ud, der er tæt på egne, personlige erfaringer. Trilogien er et slags grundlagsværk, hvor kilder og steder i identitetsdannelsen så at sige udpeges, og hvorfra den kunstneriske produktivitet og produktion flyder. Romanserien har drengen Ernst, der vokser op i 1930ernes og 40ernes grænseland som gennemgående hovedskikkelse. Det er ikke mindst drengens følelsesfulde og komplicerede forhold til faderen og til faderidoler omkring ham, der gør disse skildringer til uafrystelige dokumenter. Faderen, der er slagter i en mindre by nær Aabenraa, har deltaget i 'æ kri'k', altså 1. verdenskrig, og han er præget af denne erfaring med ar på sjæl og krop. Faderen er, som familien, sindet for det tyske og ser Hitler

som en mulig forløser og befrier. Ernsts tolv år ældre storebror er til gengæld begejstret og stormende tilhænger af nazismen, fordi han begærer glorificering og identifikation med en helt:

Det er også satans, endelig sker der noget dernede, og så kan jeg ikke komme med, men må bar gå rundt herhjemme, hvor der ingen chance er for at komme til tops for en almindelig mand, bare fordi alle dem der sidder på kassen eller har magten nok selv skal sørge for, at det kun er deres egne, der kommer frem, ja for de skal sgu ikke komme her og påstå, at jeg ikke duer til noget, tværtimod jeg er en af de dygtigste slagtere, ja faktisk den dygtigste i hele Sønderjylland.

(Hansen 1988, 106)

Den 6-årige Ernst sluger den noget ældre storebrors glorificeringer af Hitler råt, mens han samtidig har et kompliceret forhold til den vege og usikre fader. Ernst optræder i *Hitler, min far og mig* i tre livsaldre: Som den troskyldige 5-6-årige, der beundrer sin storebror. Som et ungt menneske, der går på det danske og dansksindede gymnasium under besættelsen og her ser sin barnetro i forhold til det tyske og nazificeringen blive spiddet. Endelig som midaldrende, der forsøger at holde afstand til den spaltning i sindet, som ustandseligt truer med at hjem søge ham. Den voksne Ernst kan ikke bare lægge det bag sig. Han kan ikke afsværge sin barnetro, for han er stærkt bundet til faderen og fikseret af gåden om faderens modsætningsfyldte liv. Faderen dør tidligt i forhold til Ernsts modning, så han får aldrig gennemført det opgør, der måske kunne have bragt ham selv videre inden faderen altså borte.

Der er således en trefoldig konflikt, et trekantsdrama mellem sønnen, faderen og de knuste idealer, der udfoldes i de to følgende bind i trilogien. I andet bind, *Soldaterne*, fastholdes barnets univers. Familien rejser midlertidigt bort fra Varnæs for at komme til den store tyske militærforlægning ved Oksbøl, hvor faderen er blevet ansat ved kostforplejningen. Ernst har set frem til livet blandt soldaterne, de tapre, drengen beundrer da også soldaterne og deres uniformer, men bemærker samtidig deres trætte, undertiden udslukte blikke, og han møder uden for lejren et had mod disse soldater, som han ellers føler sig forbundet med. I tredje bind, *Danskerne*

er det tiden omkring den tyske kapitulation, der skildres. Ernst, der går på danskorienteret gymnasium, Aabenraa Statsskole, ser sin barnetro blive opløst eller kastet omkuld. Kammerater vender ham ryggen på grund af hans hjemmetyskerbaggrund. Han er alene, men han vil vide og forstå, og på de daglige cykelture til Aabenraa forsyner han sig med dagbladet Information og andre aviser, der opruller rædslerne med ord og forfærdelige begreber som "Auschwitz", "gaskammer", "Endlösung", "jødeløsninger"! Ernst forstår, sætning for sætning, at hans barndoms helte var forkerte, og han selv er dømt til at være forkert. Men Ernst kommer igennem ved at vælge en dansk identitet, som det sker her med et opbrud fra den forståelsessammenhæng, han ikke tidligere har kunnet gennemskue, og som er et opbrud fra den tyske skole:

"Og så skolerne, at de har lukket dem og tvunget vore børn til at gå i dansk skole, det er alligevel det værste, for tager de først børnene fra os og får dem bildt ind, at alt hvad vi har gjort, er forkert og umenneskeligt, og at vore meninger er værre end gift, sådan at alt, hvad vi siger er løgn, og at de overhovedet ikke kan stole på os, så er vi færdige," sagde rektorens kone.

Hun så hen på Ernst. "Hvad med dig, går du i skole endnu."

"Jeg er dansk," sagde Ernst.

"Hvad siger du." Alle fire råbte i munden på hverandre.

"Er du dansk?"

"Ja."

(Hansen 1990, 152)

Det er trilogiens endemål at skildre betingelserne for identitetsvalg i et grænseland, at skildre hvordan drengen lærer valget, dets pris og dets konsekvenser at kende. I sin kaotiske verden finder Ernst styrke i litteraturens store værker som fx Dostojevskij, hvis konfliktstof han kan spejle sig i. Han lærer, at livet byder på andre dybder end de, som grænselandets konflikter har budt på. Han læser sig ind i skønlitterære fortolkninger af svære situationer, og han lærer kærligheden at kende, både litterært og i mødet med landsbyens Grethe. Ernst er på vej ind i voksenlivet, hvor der er værdier, som er dybere end de falske myter, han lærte at leve på som barn. Men der

er også skygger og skyld, der aldrig forlader ham. Storebroderen idømmes mange års fængselsstraf. Moderen accepterer aldrig, at det er det lille menneske, hendes hjemmetske familie, der skal betale for de stores fejl. Hun præges resten af livet af den skam, som hun synes er uretfærdigt pådømt hendes familie. Faderen dømmes ikke, men er syg, nedbrudt, og dør i 1947. Der er således to faderskikkelser, der dør i romanens handling. Den store, falske nazimyte, og den hjertevarme, nære, men også svage far. Mellem disse er drengen Ernst spændt ud.

Gynther Hansens romantrilogi er ligesom resten af forfatterskabet bundet til en sønderjysk sprogtone, virkelighed og temperament, de konkrete fortællinger er lokale og stedlige fra det sønderjyske grænseland og dets erfaringer, men hans kunst favner grænser og minoriteter overalt i verden. Ydre grænser, politiske grænser, nationale grænser kan have dybe konsekvenser, som gavner nogle og rammer andre hårdt. Kunsten, litteraturen, er imidlertid en grænsesprænger, der kan fastholde samtalen og erindring som en erfaring blandt mennesker, der kan håndteres. Gynther Hansens samlede forfatterskab er præget af en vilje til at forstå, hvordan en opvækst i et grænseland kan afsætte særlige eksistentielle skygger i sindet. Hans eget familiære udgangspunkt i et hjemmetsk miljø og hans egne valg efter at have forkastet sider af barndommens værdier er et voldsomt stof, som behandles på en i dansk litteratur helt særlig kategori, fordi han samtidig er dybt solidarisk med de skildrede personer og deres miljøer. Det er således alle steder tydeligt, at der er en sønderjysk sprogtone og en dyb viden om grænselandets historie i forfatterskabet. Grænselandet er aldrig kun en kulisse i Gynther Hansen fortællinger, men den motor eller dynamo, som befordrer og udfolder den eksistentielle splittelsestematik, som Gynther Hansen ikke er alene om at udfolde i samtidens litterære historie, men som her bliver sammenkoblet med grænselandets historie. Hans forfatterskabs temaer om splittelse og bestræbelse på heling er væsentlig for forståelse ikke bare af et grænselands eksistentielle topografi, men også for det lille samfund som ramme om mennesker med modsætningsfyldte erfaringer.

Referencer:

- Frandsen, Johs. Nørregaard. 1995. "Sindets rummelighed. Studie i Gynther Hansens forfatterskab". I *Lys og blade. Sider af oplysnings litteratur. Til Pool Schmidt*, red. Johs. Nørregaard Frandsen, Jørgen Gleerup, Inger-Lise Hjordt-Vetlesen, Anne-Marie Mai, 101-114. Odense Universitetsforlag.
- Frandsen, Johs. Nørregaard. 2020. "Litterære stemmer i grænselandet". *Sprog & Samfund. Nyt fra Modersmål-Selskabet 2020/2*, Særnummer, 2020, 8-21.
- Hansen, Gynther. 1982. "Hitler, min far og jeg". *Dansk Udsyn*, 13-25.
- Hansen, Gynther. 1983. *Der må være noget mere*. København: Gyldendal.
- Hansen, Gynther. 1986. *De flygtende*. København: Gyldendal.
- Hansen, Gynther. 1987a. *Grænser*. Aarhus: Hovedland.
- Hansen, Gynther. 1987b. *Lysninger*. København: Gyldendal.
- Hansen, Gynther. 1988. *Hitler, min far og mig*. København: Gyldendal.
- Hansen, Gynther. 1989. *Soldaterne*. København: Gyldendal.
- Hansen, Gynther. 1990. *Danskerne*. København: Gyldendal.
- Hansen, Gynther. 1995. *Admiralens forlængede arm*. København: Lindhardt og Ringhof.
- Hansen, Gynther. 2002. *Det var så det: Barndomserindringer fra grænselandet*. Aarhus: Hovedland.
- Houe, Poul. 1990. "Over grænsen med Willy-August Linnemann og Gynther Hansen." *Dansk Udsyn*, 70, 119-130.
- Jessen, Anna Elisabeth. 2019. *Om hundrede år. En sønderjysk familiekronike*. København: Forlaget Rosinante.
- Kristensen, Henrik Skov. 2019. "Gerningsmænd eller ofre? Erin dringen i det tyske mindretal i Sønderjylland om nazismen, verdenskrigen og retsopgøret i komparativ belysning." *Skrifter udgivet af Historisk Samfund for Sønderjylland*, nr. 115, 2019. København: Historisk Samfund for Sønderjylland.
- Søholm, Ejgil, red. 1983. *Udkanter midt i verden*. Aarhus, Statsbiblioteket.

Noter

- 1 Det nævnte værk af Henrik Skov Kristensen, dr.phil., blev sammen med Straffelejren. Fårhus, landssvigerne og retsopgøret, der udkom i 2011, forsvaret for den filosofiske doktorgrad i 2019.
- 2 Jeg har behandlet samme problemstilling i artiklen "Litterære stemmer i grænselandet" i Sprog & Samfund. Nyt fra Modersmaal-Selskabet 2020/2.
- 3 Fx M. Mørk Hansens: Slesvigske Tilstande og Stemninger under den tyske Besættelse 1864. (1865)